

ESSZÉ

Gerevich József

Hatások és ellenhatások a művészetben

A művészet éjszakai oldala

A súlyosan beteg Weöres Sándor költő kórházi ágya körül a fal tele volt ragasztva gyermekrajzokkal, „ákombákom írásokkal” („*jobbulást kívánva Vörös Sanyi bácsinak, kezicsókolom*”). A költőt ápoló személyzet tagjai elmesélték a családjuk körében, hogy ki a betegük, a gyermekek és osztálytársaik spontán küldözgetni kezdték a rajzaikat jobbulást kívánó üzenetekkel.¹ A Bóbitaversek azóta sem tapasztalt elementáris reakciót váltottak ki az iskolás gyerekekből, bár ezek nem tudták Weöres életét megmenteni.

A művek sokszor kézzelfogható módon hatnak a műélvezőre. Ezek a hatások bumerángxént visszapattanva aztán a szerző életét vagy további művészi tevékenységét is jelentősen befolyásolhatják. Édouard Manet életét alapjaiban változtatta meg két botránykővé vált festménye, a *Reggeli a szabadban* (1863) és az *Olympia* (1863). A nyájas természetű, lojális és joviális festő tisztelte a hagyományokat, konformista életet élt, és hivatalos elismerésre vágyott. A két festmény viszont egy új, illegitim festészeti mozgalom, az impresszionizmus élére kényszerítette őt.²

A művészeti alkotások hatásai két csoportra oszthatók: „éjszakai” és „napos” hatásokra. Előbbit elsősorban destruktív, utóbbit pedig konstruktív következményei jellemzik.

Fatális bűvölet

Ingmar Bergman *Rítus* című filmjében (1969) egy három színészből (két férfi és egy nő) álló társulatot, amely egyben bonyolult szerelmi háromszög is, egyik előadása miatt feljelentenek pornográfia vádjával. A vizsgálóbíró aprólékosan próbálja felfejteni a társulat egyes tagjainak személyiségét, egymáshoz fűződő kapcsolatukat, illetve művészetüket. Amíg nyomoz, addig fölényben van a színészekkel szemben. Amikor a társulat egy zártkörű meghallgatáson előadja neki *Rítus* című maszkjátékukat, a vizsgálóbíró védtelenné válik, a produkció hatására megrendül, majd meghal.³

Hasonló jelenség figyelhető meg az állatvilágban is. A ragadozó menyét úgy öli meg a nyulat, hogy előbb rendkívül szuggesztív, akrobatikus elemekből álló táncával (*weasel war dance*) elbűvöli, elkábítja áldozatát, vagyis módosult tudatállapotot idéz elő nála. A megzavarodott nyúl képtelen elmenekülni a menyét elől.⁴

Az elbűvölő hatás visszajára is elsülhet, ahogy Thomas Mann *Mario és a varázsló* című kisregényében, ahol Mario, felocsúdvá kábulatából, lelövi az őt hipnotizáló Cipollát, a varázslót.⁵

A film, a menyét és Mario példája mind arra utal, hogy egyes művészi alkotások – más biopszichoszociális tényezőkkel együtt – hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a műélvező súlyos, életveszélyes vagy másokat veszélyeztető szomatopszichés állapotba kerüljön. Mindeddig erre a jelenségre a pszichiátriai kutatások viszonylag kevés figyelmet fordítottak. Korábban csak Johann Wolfgang von Goethe *Az ifjú Werther szenvedései* című levélregényének olvasóira tett hatásait vizsgálták, és ennek alapján került a Werther-effektus^{6,7} leírásra az orvosi-pszichiátriai szakirodalomban.

A Werther-effektus szuicidológiai vonatkozásai

A Werther-effektus abból az irodalomtörténeti és pszichológiai tényből indul ki, hogy Goethe 1774-ben megjelent műve⁸ egyes olvasókra provokatív hatást gyakorolt. Ennek révén azonosultak

a regény végkifejletében öngyilkosságot elkövető hőssel. Ez az azonosulás konkrét öngyilkossági kísérletben, illetve befejezett öngyilkosságban is megnyilvánult, ráadásul úgy, hogy tettüket az ún. Werther-öltözékben követték el: jellegzetes kék frakkot, sárga mellényt és nadrágot viseltek, magas szárú barna karimás csizma volt a lábukon, és nem rizporozták a hajukat.⁹ Mindezen felül azal adtak nyomatékot cselekedetüknek, hogy ugyanazzal a fegyverrel (pisztollyal) végeztek magukkal, mint Werther, és a tettehlyen Goethe könyve is megtalálható volt. Bár ennek a jelenségnek a tudományos vizsgálata mára korábban soha nem látott méreteket öltött,^{10–16} nem árt szem előtt tartani, hogy azok a történeti kutatások, amelyek a konkrét tizennyolcadik századi – a Werther-könyv elolvasásához kapcsolódó – öngyilkos esetek feltárását és számba vételét célozták, csak szórványos esetekről tesznek említést.¹⁷ A jelenségnek tehát nagy valószínűséggel nagyobb volt a füstje, mint a lángja. A közösségi döntéshozók pánikreakciójaként a könyvet több városban (Lipcse, Koppenhága, Milánó) betiltották⁴. Ezért a mai kutatók egy részében fel is vetődött a kérdés, hogy mítoszról vagy valóságos hatásról beszélhetünk-e.¹⁸ Goethe maga vélhetően ezért sem tulajdonított nagy jelentőséget az ügynek. Amikor Lord Bristol, Derby püspöke a német íróat szembesítette műve tragikus következményével, a kritikát Goethe ezzel hátrította el: „*És Ön most számadást kér egy írótól, és el akar átkozni egy művet, amelyet néhány korlátolt szellem tévesen fogott fel, akik a világot legfeljebb egy tucát tökfilkótól és naplopótól szabadították meg, akik nem tudtak semmi jobbat tenni, minthogy végleg kifújták kevés viláosságuk gyöngye maradványát.*”¹⁹

Heinrich von Kleist és szellemi szerelme, Henriette Vogel közös öngyilkosságuk előtt, 1811 novemberében, egymással szembe ülve irodalmi színvonalú szerelmes levelet írtak egymásnak, amelyet több mint száz évvel később August Sauer germanista irodalomtörténész *Halotti litániának* nevezett. Vogel levelében „*Wertheremnek*”, vagyis Goethe hőse szellemi utódjának nevezte Kleistet.⁹ A két szerelmes is irodalmi műveket olvasott halála előtt, Friedrich Klopstock *A halott Clarissa* című ódáját: „*Ször-*

nyű! Most, hogy legragyogóbb a fényed, / Most ragadtak el, de ha elragadva, / Így is oly szép vagy: noha még csodálunk, / Könnyeken át csak” (Márton László fordítása⁹), és Miguel Cervantes *Don Quijote* című regényének német fordítását. Kleist szellemi utóda, Franz Kafka szerint „A legfontosabb *Don Quijote*-i tettek egyike, tola kvóbb érvű még a szélmalomharcnál is: az öngyilkosság”.⁹

Jack London is, aki nagy valószínűséggel öngyilkos szándékkal adagolta túl magának a morfiumot, önéletrajzi regénye, a *Martin Eden* befejezéséhez tudva-tudatlanul a Werther-effektus sémáját választotta. A regényhős, Martin Eden, egy hajón utazva Swinburne egyik versének elolvasása után találja meg a végső megoldást, az öngyilkosságot: „Levetve vak remények / s a rettegés gúzsát, / akárki istenének / mondunk halleluját: / hogy véges minden élet, / ki holt, már sosem élhet, / s folyó is tengerének/ ölebe zúdul át”.²⁰ Ezekről a verssoroktól jut el ahhoz a következtetéshez, hogy „az élet már kínzó teher” a számára, és „az örökös álomba ringató halál” megszabadíthatja terheitől. A felerősödött halálvágy által vezérelve leereszkedett csendben a hajó kabinablakából a hullámzó tengerbe, hogy belefúljadon, bár jó úszó volt.²⁰

Percy Bysshe Shelley is versekkel ment utolsó hajóújtjára 1822-ben, amikor szerkesztője, az ismert irodalomkritikus, Leigh Hunt meglátogatta őt Itáliában. Amikor Livornóban útra kelt a szolgálaton kívüli kapitánnyal és egy hajósinassal, alkonyatkor vihar tört ki a tengeren, és a hajó elsüllyedt. A szenvedélyes vitorlás hírében álló költő nem tudott úszni. Holtteste Viareggiónál ért partot. Egy évvel korábban elhunyt barátja, John Keats utolsó verseskötete és egy parányi Szophoklész-kötet volt a zsebében.²¹

Érdemes a Werther-effektus néhány hazai példáját is megemlíteni. A harmincas években Seress Rezső *Szomorú vasárnap* című dala is öngyilkossági hullámot indított el. A másik híres példa József Attila öngyilkossága, bár itt nem műalkotás provokatív hatásáról van szó. A nyolcvanas években Lázár Imre főorvos, a legendás Alsóerdősor utcai toxikológiai osztály vezetője arról számolt be, hogy amikor a televízióban Esztergályos Károly egyik tévéfilmjét mutatták be, amelynek hősnője egy csónakban lett öngyilkos, a

rákövetkező héten az osztályra tizenkét fiatal lányt hoztak be, akik hasonló módon akartak véget vetni az életüknek²².

A fogalom kitágulása

A Werther-jelenség tudományos feldolgozásában drámaian új fejleménynek számított John Lennon meggyilkolása 1980. december 8-án New Yorkban. Az elkövető, Mark David Chapman a gyilkosságot közvetlenül megelőzően betért egy könyvesboltba, és megvette Jerome David Salinger *Zabhegyező* című regényét²³. A könyv főhősével, Holden Caulfielddel olyan mértékben azonosult, hogy előző este szállodai szobájába felhívott egy prostituáltat, és szinte lemásolta a regénynek ezt a jelenetét. Miután a Dakota-ház előtt ötször belelőtt Lennonba, hagyta, hogy José Perdomo elvegye a fegyverét, majd levéve a kabátját, olvasni kezdte a regény 26. fejezetét. Egyes szemtanúk szerint a könyvbe azt írta bele: „*Ez a vallomásom*”²⁴.

A Lennon-gyilkosság rávilágított arra, hogy egy művészi alkotás nemcsak öngyilkosságra, hanem heteroagresszív cselekedetekre, akár gyilkosságra, illetve a legkülönbözőbb megnyilvánulásokra sarkallhatja a műélvezőt. A mai Werther-kutatások ezzel a kiterjesztett fogalommal dolgoznak, amikor a tömegkommunikáció hatásait vizsgálják például a fiatalok agresszivitásának a gerjesztésében.

A művészi alkotás hatása az alkotó közvetlen és tágabb környezetére

A Werther-effektus felhívja a figyelmet arra, hogy egy művészi alkotás sokszor erős szuggesztív és provokatív hatást gyakorol a közönségére. Ennek a megállapításnak művészetpszichológiai szempontból több fontos konzekvenciája van. Egyrészt az észlelt hatások mintegy visszapattanhatnak az alkotóra, érdemben

befolyásolva további alkotói munkáját. Másrészt az alkotót saját műve is közvetlenül befolyásolhatja, a hatása alá kerülhet, és ez a hatás akár az életét is megváltoztathatja.

Lev Tolsztoj az *Anna Karenina*²⁵ megírásakor még nem gondolt arra, hogy a főhős alakja révén később mintát nyújt feleségének, Szofja Tolsztajának. A kettejük között kialakult konfliktushelyzet csúcspontján felesége „Anna Karenina-szerűen” kezdett viselkedni. Rögeszméjévé vált, hogy úgy fogja végezni, mint férje hősnője, s ennek egyik megnyilvánulásaként két éven belül kétszer fordult elő, hogy vonat alá akarta vetni magát. Sógora, Szása Kuzminszkij akadályozta meg e tettében^{26, 27}. Szofja Tolsztaja férje műveit szinte jobban ismerte, mint maga az író, mivel többször lemásolta azokat, majd a könyvek kiadását is személyesen vezette. Böven volt alkalma arra, hogy egy-egy hőssel azonosuljon. Anna Kareninának a modern nőeszményt megelőlegező figurája különösen vonzó volt a számára.

József Attila *Óda* című gyönyörű versének olvasásakor kevesen gondolnak arra, hogy ebbe a versbe csaknem belehalt a költő akkori élettársa, Szántó Judit, mivel megpróbált véget vetni az életének, amikor rájött, hogy e vers ihletője nem ő volt²⁸. Igaz, nem maga a vers, hanem annak tárgya és ihletője ösztönözte az öngyilkossági kísérletet.

A valóság „elcsúfított” interpretációja

A *Nagyvárosi történet* (*Chronically Metropolitan*, 2016) című amerikai filmben a fiatal New York-i író, Fenton *Születésnap* címmel megjelentet egy novellát a *New Yorker* magazinban. Kedvese szülei magukra ismernek a sikeres írásban, és ebből hatalmas feszültség kerekedik. A konfliktus felvállalása helyett a szerző Kaliforniába menekül. Másfél év múlva visszatér városába, mert meghívót kap az általa elhagyott lány esküvőjére, és ekkor döbben rá arra, mennyire fontos a lány neki. Megkísérli a lehetetlent, visszahódítani kedvesét. Ennek során kell szembe-

néznie azzal, hogy novelláját valóságosnak élik meg, hiába esküszik, hogy a történet fiktív²⁹. A film nyitva hagyja a kérdést, hogy a lány szüleit a novella azért sértette, mert hitelesen tárta napvilágra Fenton a történetüket, vagy azért, mert a novella „elcsúfította” az eredeti történetet.

Élő személyek elcsúfítására a műalkotásban már Henri de Toulouse-Lautrec is hajlamos volt, annak ellenére, hogy ez a szokása komoly konfliktusok forrása lehetett. Yvette Guilbert énekesnőt Lautrec több ízben rajzolta és festette meg csúnyábban és a valóság életkorához képest idősebb arcvonásokkal. Egy anekdota szerint amikor az egyik, szinte karikatúrisztikus rajzot megmutatták az énekesnőnek, egy papírfecnit küldött a festőnek, amelyre azt írta: „*Maga kis hamis, miért haragszik rám?*” 1888 tavaszán Lautrec készít egy utolsó képet modelljéről és kedveséről, Suzanne Valadonról barátja, Vincent van Gogh jelenlétében. Így születik a *Másnaposság/ Az ivó nő* című kép, amelyen feslett, züllött nőszemélynek ábrázolja a szép Suzanne-t. A lány békésen viselte a képről visszaközönlő látványt, amely kézzelfoghatóvá teszi alkotója elégedetlenségét modelljével szemben. Kortársai Lautrec-et „a modern nőiség legrosszmájúbb poétájának” titulálták. Ecsetjével mindenkit elcsúfított, még azokat is, akiket szeretett, és akikhez ragaszkodott³⁰.

A norvég festő, Edvard Munch több ízben is elcsúfította aktuális kedvese arcát a vásznain. Azt követően, hogy Tulla Larssennel folytatott szerelmi kapcsolata dicstelen véget ért (a nő pisztolya dulakodás közben elsült, és szétroncsolta a festő bal mutatóujját), a szép Tullát csúnya nőnek ábrázolta (*Gyilkos, Marat halála, Egy nő és két férfi, Sphinx, Önarkép Tulla Larsennel*). Később, amikor Eva Mudocci angol hegedűművészt Salome című képén Salomeként, magát Keresztelő Szent Jánosként ábrázolta, Mudocci azonnal megszakította a festővel való szerelmi kapcsolatát³¹.

Pablo Picasso már festői pályája elején észrevette, milyen hatással vannak képei a partnereire. Amikor azt tapasztalta, hogy Fernande Olivier, első szerelme ideges, sőt dühös lesz, ha a festő a róla készült portrén nem előnyösen ábrázolja őt, felhasználta ezt a megfigyelését arra, hogy kettejük konfliktusában az asszonytól

elszenvedett vélt vagy valós sérelmeit így torolja meg³². Később egy másik partnerénél, Dora Maarnál tökélyre is fejlesztette az elcsúfításnak ezt a módszerét a híressé vált „síró nő” sorozattal. Olyannyira, hogy szakításuk után Dora Maar bosszúból szintén festett egy csúnya portrészorozatot Picassóról³³.

Émile Zola legszemélyesebb regénye, *A mestermű*, amely a Rougon-Macquart sorozat tizennegyedik köteteként látott napvilágot, gyermekkori barátjáról, Paul Cézanne-ról szól, egy festőről, aki Claude Lantier névvel szerepel a könyvben. A tehetséges festő a halhatatlanságot jelentő mesterművét szeretné elkészíteni, de ez nem sikerül neki, és végső kétségbeesésében öngyilkosságot követ el. Valószínűleg ebben a műben is az értelmezés, vagyis a szerző elmarasztaló értékelése bőszíthette fel annyira Cézanne-t, hogy több évtizedes barátságukat megszakítva soha többé ne álljon szóba Zolával³⁴.

Művészi tapintat

A Lautrec- és Picasso-féle kegyetlen mentalitás mellett létezik egy sokkal tapintatosabb művészi attitűd is a mű és a hozzátartozók viszonyában. Egyes művészek tekintettel vannak arra, hogy alkotásaik milyen hatást gyakorolnak az érzelmileg fontos személyekre, és arra törekcszenek, hogy elkerüljék a konfrontációt.

Amikor Heinrich von Kleist befejezte első művét, *A Schroffenstein-család* című színművet, és ezzel az írással „íróként újradefiniálhatta magát”, biztos volt abban, hogy újrakonstruált önmaga bosszúságot okozna családjának. Emiatt (és szokásos elégedetlensége miatt, mivel fércműnek tartotta a drámát) nővérének, Ulrikének írott levelében nyomatékosan kérte a lányt, hogy „Tegyétek meg nekem azt a szívességet is, hogy ne olvassátok el a könyvet. Kérlek benneteket. Egyszóval ne tegyétek. Halljátok?”⁹

Marcel Proust francia író addig nem kezdett hozzá élete hét-kötetes főművének megírásához, *Az eltűnt idő nyomában* című regényciklusához, amíg a számára kedves szülei még éltek. En-

nek legfőbb oka az volt, hogy könyvét vallomásnak tekintve nem szeretett volna szüleinek fájdalmat okozni azzal, hogy szembe-
sítse őket fiuk homoszexualitásával, és a szülei, elsősorban anyja
elől eltitkolt fantáziáival és gondolataival³⁵.

Catherine Millet kortárs francia író a *Mesés gyermekkor*
című műve utolsó lapján tételesen felsorolja, hogy melyik család-
tagja pontosan mikor és hogyan halt meg. Prousthoz hasonlóan
ez is arra utal, mintha meg kellett volna várni halálukat, mielőtt
elkezdi a gyermekkor irodalmi traumafeldolgozását. Az író
szexuális életének részletes bemutatása (*Catherine M. szexuális
élete*) különösen megbotránkoztatta volna közvetlen hozzátar-
tozóit^{36–38}.

Képek, amelyeket elpusztított a közönség

Egyes alkotások durva ellenhatásra, a képek elleni támadásra, el-
pusztításukra készíthetjük nézőit. Hol a képen ábrázolt személy
szépsége (Diego Velázquez: *Vénusz a tükörrel*, 1648–1651), hol
ellenkezőleg, a kép csúnyasága (Pablo Picasso: *Egy nő mellszob-
ra*, 1944) inspirálhatja arra nézőjét, hogy elpusztítsa azt. A val-
lási-ideológiai vagy pszichopatológiai indíttatású képrongálások
mellett azok az esetek érdemelnek kitüntetett figyelmet, ahol
művészetkedvelők, sőt műértők követik el a valóságos vagy jel-
képes képpusztítást.

John Ruskin angol esztétát felháborította Francisco Goya
Caprichos (Szeszélyek) című sorozatának „förtelmessége”³⁹. Rá-
beszélte Frederick Startridge Ellis-t, könyvkiadó barátját, akinek
a birtokában volt a sorozat egyik példánya, hogy égetési áldozat
keretében megsemmisítsék azt³⁹. A Goya-rézmetsetek angol
„autodaféja” (máglyahalála) Ruskin szerint nyilvánosság előtt zaj-
lott⁴⁰, a valóságban azonban kizárólag a két barát volt jelen a szer-
tartáson³⁹. „A tökéletlenség száműzhető a kifejezés megsemmisíté-
se révén” („to banish imperfection is to destroy expression”)⁴¹, írja
Ruskin *Velence kövei* című könyvében, és ez a gondolat egyértel-

műen utal arra, hogy az esztétának nem a Goya-képek esztétikai színvonalával, hanem a nézők morális terhelhetőségével volt baja.

A művek keletkezésének veszélyei

Seneca beszámol arról, hogy az ókor legjobbnak tartott festője, Parrhaziosz, aki többek között a festői tárgyak, figurák élethű ábrázolásáról volt nevezetes, ahhoz, hogy Prométheusz szenvedését hitelesen jelenítse meg, megvásárolt egy rabszolgát és halálra kínoztta⁴². Bár a történet nagy valószínűséggel a legendák világába tartozik, felhívja a figyelmet a művek létrejöttének lehetséges kockázatára.

Az angol preraffaeliták egyik leghíresebb műzsája, Elizabeth Siddal volt a modellje John Everett Millais népszerű *Ophelia* című képének. Millais vízzel teli kádba fektette a lányt, hogy lebegésével minél hitelesebben tudja megjeleníteni a vízbe fúló Shakespeare-hőst. Télen a vizet lámpával melegítették, hogy a modell ne fázzon meg. Egy alkalommal azonban a lámpa működésképtelenné vált. A jéghideg víztől Elizabeth súlyosan megfázott és tüdőgyulladást kapott. Ez a megfázás hozzájárulhatott tuberkulotikus fertőzéséhez és korai halálához is⁴³.

Paul Cézanne hatalmas indulattal festette a *Pierrot és Harlekin (Mardi gras)* című remekművét. A két bohóc figurájának modelljéül szolgáló Paul, a festő fia, és Guillaume, Paul barátja végigszenvedte a munkát. Cézanne szeszélyes instrukcióival csaknem az örületbe kergette a két fiút. Guillaume a festmény befejezése előtt elájult³⁴.

Egy női portré megfestésével összefüggő játékos ruhapróba indította el Einar Wegener dán festőt, hogy Lili Elbe néven felesége, Gerda festészetének műzsájává, egyben nővé váljon, sőt megkísérleje a biológiai nemváltoztatást is, amelybe belehalt⁴⁴.

Hans Bellmer szürrealista művész „*emblemikus pornogrammjá*”, Unica Zürn szürrealista grafikus olyan pozitúrákba kényszerült Bellmer modelljeként, amelyek nőgyógyászati szövöd-

ményekhez vezettek. Legismertebb közös munkájuk, egy 1958-ban készült fotósorozat készítése során az asszony meztelen testét a képeket készítő Bellmer vékony, hústorzító zsineggel szorította el⁴⁵. A kegyetlen performanszok súlyosbították Züri testi és lelki betegségeit, amelyek az asszony öngyilkosságához vezettek.

Muzikogén rosszullétek, muzikogén epilepszia

Friedrich Nietzsche a *Nietzsche kontra Wagner* című esszéjében Richard Wagner kései zenéjét patológiásnak minősíti, mert „*ritmusszerű degeneráció*” és „*a végtelen melódiára való hajlam*” jellemzi, „*amely a zene polipja*”⁴⁶, és ezért nem alkalmas arra, hogy jótékony hatást fejtessen ki például Parkinson-betegeknél⁴⁷. Schiff András zongoraművész szerint „*Wagnert hallgatni olyan nekem, mintha nagyon erős kábítószer szednék*”⁴⁸. De a zene ennél rosszabbra is képes.

Amíg egy Mozart-mű (még az állatok esetében is) normalizálhatja a vérnyomást, Beethoven vagy Wagner zenéje a pulzus, illetve a vérnyomás szisztolés/diasztolés értékeinek emelkedéséhez vezethet. Herbert von Karajan karmester, aki egyben kiváló pilóta is volt, a repülőgép vezetése közben normális vérnyomásértékekkel rendelkezett, viszont Beethoven és Wagner vezénylese közben mindkét vérnyomásérték a kritikus mértékig megnőtt. Csajkovszkij *Patetikus szimfóniája* több esetben is annyira megviselte a zenekar egyes tagjait, hogy a zenedarab lejátszásának hatására rossz pszichés állapotba kerültek⁴⁹.

A zene epilepsziás rohamot válthat ki arra hajlamos személyeknél. A zene típusa személyenként változó; a klasszikustól a könnyűzene bármely műfajáig széles a skála. Az első, nagy valószínűséggel muzikogén epilepsziás esetet 1605-ben egy francia filozófus és tudós, Joseph Justus Scaliger írta le⁵⁰. Több későbbi publikációt követően 1937-ben MacDonald Critchley brit neurológus tizenegy olyan páciens esetét ismertette, akiknél zene idézett elő epilepsziás rohamokat⁵⁰. Egy tizenkilencedik száza-

di zenekritikus, Nikonov esete szolgáltatja az egyik legdrámaibb példát: Giacomo Meyerbeer *A próféta* című operájának előadása közben jelentkezett az első roszulléte. Wagner zenéje volt a „legveszedelmesebb” a számára, majd az idő előrehaladásával bármilyen muzsika hallgatása epilepsziás rohamot indukált nála. Végül óriási zenei műveltsége és szenvedélyes zeneszeretete ellenére Nikonovnak fel kellett hagynia a zene hallgatásával, azaz fel kellett adnia a hivatását⁴⁷. Művészetpszichológiai szempontból különösen tanulságos lenne olyan muzikogén epilepsziás eset feldolgozása, ahol egy zeneszerzőnél a saját maga által komponált zene vált ki epilepsziás rohamot.

A mű hatása szerzőjére

A mű nemcsak a közönségre, hanem alkotója életét is jelentősen befolyásolhatja, részben közvetlen hatása révén, részben a közönségre tett hatás visszacsapásaként.

Az ókor egyik jelentős festője, Zeuxisz halála akkor következett be, amikor megrendelésre olyan Aphrodité-képet festett, amelynek humoros hangvétele annyira megnevettette az alkotót, hogy nevetőgörcs lépett fel nála⁵¹.

Ország Lili festő annyira szerette szorongást sugárzó képeit, hogy egyiküket sokáig a szobája falán tartotta, míg a festőbarát, Bálint Endre azt nem tanácsolta neki, hogy vegye le a falról, mert nincs rá jó hatással⁵². Francisco Goya Madridhoz közel vásárolt egy kétszintes házat (később *A süket ember háza* elnevezést kapta) 1819. február 27-én, majd a ház átépítése után 1820. tavasztól 1823. szeptemberéig tizennégy képet festett a ház falára. Ezek a képek – Antonio Brugada jóvoltából – mint *Fekete festmények* váltak ismertté. Ezek több elemző szerint a festészet történetének legszörnyűbb alkotásai. Földényi F. László „a festészet éjszakai oldalaként” elemzi egyiküket, a *Saturnus megeszi gyermekét* című alkotást, és „véres lakomaként”, „a lélek szakadékaként” jellemzi. Magát a kifestett házat pedig „negatív Sixtusi kápolnaként” emle-

geti⁵³. Nem tudjuk pontosan, hogyan viszonyult a szerző ezekhez a képekhez. Ha abból indulunk ki, hogy amint befejezte a sorozat festését, 1823. szeptember 23-án unokája nevére íratta a házat, majd nem sokkal később kiköltözött belőle, arra kell következtetnünk, hogy villámgyorsan elmenekült a képektől. Szorongásainak kivetítése, externalizációja annyira jól sikerült, hogy többé nem tartott igényt a társaságukra.

Virginia Woolf angol író nő irodalmi alkotásai nagy hatással voltak lelkiállapotára. Különösen „veszedelmes” volt számára egy-egy regénye befejezésének időszaka; ilyenkor búskomorság kerítette hatalmába. *Az évek* című regényének a megírása például az öngyilkosság szélére sodorta⁵⁴.

Jack Kerouac amerikai író, az ötvenes évek beatnemzedékének vezéralakja, *Az úton* című remekmű szerzője nem véletlenül panaszkodott egyik későbbi könyvében, a *Művésztelepben* arról, hogy „*a gimnazisták és egyetemisták Amerika-szerte azt hiszik, hogy Jack Kerouac 26 éves, és egyfolytában autóstoppal utazik. Pedig itt unatkozom majdnem negyvenévesen és elgyötörtén...*”⁵⁵. És alkoholbeteg, tehette volna hozzá, bár az értő olvasók a könyv alapján ezt a fenti vallomás nélkül is joggal feltételezhetik. Elemzői szerint ugyanis az amerikai fiatalokra tett erős hatását, személyének kultikussá válását, a róla kialakult markáns imázst nem sikerült feldolgoznia, és ez is hozzájárulhatott megrekedéséhez, illetve szenvedélybetegsége elhatalmasodásához⁵⁶.

Salinger aktív alkotói korszakában létrehozott egy népes, fiktív családot Glass néven, amely élete végéig elkísérte őt. Naphosszat foglalatostkodott azzal, hogy a családot igazgassa; ha betegek voltak, ellássa őket gyógyszerekkel, élelemmel és jótanácsokkal, miközben szüleivel és gyermekeivel (élete valóságos szereplőivel) nem tartotta a kapcsolatot^{57, 58}. Egyik élettársa, Joyce Maynard író nő szerint Salinger azért figyelt fel rá a New York Times Magazine-ban megjelent írása kapcsán, mert a lapban róla megjelent fotón olyan karóra volt, amelyet az író egyik novellájának (*Alpári történet Esmének, szeretettel*) hősnője, Esme hordott („*férfióra, amelynek számlapja teljesen elborította vézna csuklóját*”⁵⁸).

Marcel Proust, Salingerhez hasonlóan, a nagy életmű megírása kezdetétől haláláig benne élt regénye világában, egyre jobban eltávolodva a valóságos világtól. Ismeretségi köréből kiszemelt nőket és férfiakat, akiket megtett könyve szereplőivé, és ettől kezdve ezek a személyek különösen fontossá váltak a számára. Párizsban sokszor csak azért járt el egy-egy szalonba, hogy regénye hőseivel találkozzon, és nyomon kövesse sorsuk, jellemük alakulását. Ahhoz, hogy egy-egy könyvbeli jelenet megírását elősegítse, meghívott például egy vonósnégyest a lakására, hogy egész éjjel csak neki játsszanak. Egy ízben Debussy kvartettjének elhangzására volt szüksége a hangulatteremtéshez. Miközben a zenészek játszottak, csukott szemmel feküdt a díványon, és valamilyen titokzatos egyesülést keresett a zenével, mondván „... *Egészen tiszta benyomásokra van szükségem könyvem számára...*”³⁵.

Az alkotó által megsemmisített művek

A művek alkotójukra tett hatása két szélsőséges változat között oszcillál: a képekhez való eszelős ragaszkodás vagy azok azonnali, impulzív megsemmisítése. Alighanem Claude Monet-t tekinthetjük a sajátkép-rombolás nagymesterének. Paradox módon legsikeresebb képsorozatában, a *Vízililiomok*ban tette a legnagyobb károkat. Egyes liliumai dührohamot, vandalizmust váltottak ki belőle. Ilyenkor tépte, rúgta, szabályosan szétszaggatta azokat. Az 1907-re tervezett *Vízililiom*-kiállítás elhalasztását Monet azzal indokolta a kiállítást szervező galéria tulajdonosának, Paul Durand-Ruelnek, hogy harminc vásznát meg kellett semmisítenie⁵⁹. Felesége, Alice azon kesergett, hogy „*mindennap beszakítja a vásznat*”⁶⁰.

John Baldessari amerikai konceptualista művész 1970-ben úgy döntött, hogy lemond az unalom esztétikájáról („*I will not make any more boring art*”), és Nietzsche „örök visszatérés”-konceptióján felbuzdulva – a „hamvasztási projekt” keretében – előre megtervezte, és egy temetkezési vállalat munkatársaival az éj leple alatt

megsemmisítette (elhamvasztotta) az 1953 és 1966 között alkotott iskolás műveit, portrékat, pop és minimal art alkotásokat⁶¹.

Baldessari esete mutatja, hogy azok az alkotók hajlamosak megsemmisíteni korábbi munkáikat, akik egy-egy korszak- és stílusváltás során úgy ítélik meg, hogy korábbi műveiket nem tudják vállalni. Ezt jelképes öngyilkos aktivitásnak is felfoghatjuk. Több ilyen művészt ismerünk; a legismertebb közülük Gerhard Richter, a drezdai festő.

A pszichotikus állapot is ösztönözheti az alkotót saját korábbi műveinek megromlására vagy megsemmisítésére. Camille Claudel és Gulácsy Lajos példái arra utalnak, hogy ilyenkor is valamilyen öngyilkosság-ekvivalenssel van dolgunk.^{62, 63}

A két író, Vergilius és Franz Kafka megghiúsult szándékát életművük megsemmisítésére egészen más szempontok motiválták. Vergilius a halála előtt morális válságba került, mert egyértelművé vált a számára, hogy költészetével egy zsarnokot szolgált.⁶⁴ ⁶⁵ Kafka viszont „monologizáló” írásmódja, a közönséggel való kommunikáció gátoltsága miatt nem tartotta fontosnak művei eljutását az olvasókhoz⁶⁶.

Önmagát beteljesítő jóslat

Vincent van Gogh holland festő egyik legtermékenyebb alkotói korszakában két hónapot töltött barátjával, Paul Gauguin francia festővel a dél-franciaországi Arles-ban. A két különböző temperamentumú és eltérő művészi felfogást képviselő festő között fokozatosan hatalmas feszültség alakult ki, amelynek csúcspontján, 1889 decemberében van Gogh két üres széket festett, a *Van Gogh és a Gauguin üres széke* címmel. Ezt követően borotvával megpróbálta megölni Gauguint, de meggondolta magát, ehelyett saját fülét vágta le. Miután van Gogh életében az üres szék a halált, az elmúlást jelképezi^{67, 68}, joggal feltételezhető, hogy a Gauguin üres székét ábrázoló festményt önmagát beteljesítő jóslatnak szánta⁶⁹.

Nancy Crampton-Brophy amerikai író nő romantikus regényeivel vált népszerűvé. 2011-ben írt egy blogbejegyzést arról, hogyan öljék meg a nők a férjüket. Négy évvel később *A rossz férj* címmel regényt adott ki egy bántalmazó kapcsolatból menekülő nőről. 2018-ban letartóztatták azzal a váddal, hogy megölte férjét, Daniel Brophyt, akivel 27 évig voltak házasok. A 63 éves, séfként dolgozó Brophyt munkahelyén, az Oregon Culinary Institute-ban lőtték le, amikor egyedül volt a konyhában. A nyomok végül a feleségéhez vezettek, aki arra is ügyelt, hogy a gyilkosság után szívhez szóló, megemlékező Facebook-bejegyzést írjon férjéről, aki a legjobb barátja volt.^{70–72} Ha bebizonyosodik, hogy valóban ő volt férje gyilkosa, akkor írásai önmagát beteljesítő jóslatnak tekinthetők.

Az amerikai-angol költőnő, Sylvia Plath műveit egyfajta forogatókönyvnek tekintve igyekezett kedvező jövőképet kialakítani műveiben. Ahogy naplójában fogalmaz, „*az életem végül átcsúszhat abba, amit írok*”⁷³, tehát nem írhat akármit, mert nem mindegy, mi valósul meg belőle. Plath egyéni tragédiája, hogy irodalmi jóslatai nem váltak valóra; öngyilkossággal fejezte be az életét⁷⁴.

Heinrich von Kleist az *Eljegyzés Santo Domingón* című elbeszélésében a jegyesek ugyanúgy követnek el kettős öngyilkosságot (Gustav előbb Tonit mellbe, majd önmagát főbe lövi), ahogyan néhány évvel később maga az író és Henriette Vogel teszik ugyanezt Berlin mellett, a Wannsee partján 1811. november 21-én⁹.

A magyar költészetből mindenki ismeri Radnóti Miklós tragikus lírai jóslatát: „*Tarkólvés. – Így végzed hát te is, – / súgtam magamnak...*” A költőt 1944 novemberében a Rábca partján lőtték főbe huszonegy társával.

1972. január 5-én John Berryman, az 58 éves Pulitzer-díjas amerikai költő írt egy verset, amely így kezdődik: „*Nem. Én nem. Fend a spanyol pengét, / hogy torkom elmetssze, miután átmászom / a híd magas korlátján / és lebillenek, jobbomban kés, hogy belém hasítson, / mikor leugrom vagy ájultan zuhanok / és nem tudom koponyám leszorítani...*”⁷⁵ Két nappal később a

szerező, ahogy búcsúversében leírta, Minneapolisban leugrott a Washington hídról, bele a zajló Mississippibe, ahonnan nem tért vissza többé⁷⁶. A vers élete egyetlen lehetséges alternatíváját kínálta a számára. Más szavakkal, a vers megölte őt.

- ¹ Domokos Mátyás: *A porlepte énekes – Weöres Sándorról*. Nap Kiadó, Budapest, 2002, 192–193.
- ² Gerevich József: *Égbekiáltó meztelenség, avagy a felismerhetőség átka*. In: Gerevich J.: *Teremtő vágyak – Művészek és műzsák*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 81–86.
- ³ Bergmann, Ingmar: *Ritus*, Játékfilm, 1969.
- ⁴ Talbot, Sarah, Freire, Rafael, Wessens, Skye: *Effect of captivity and management on behavior of the domestic ferret (Mustela putorius furo)*. *Applied Animal Behavior*, 2014, 151, 94–101.
- ⁵ Mann, Thomas: *Mario és a varázsló*. Interpopulart Kiadó, Budapest, 1995.
- ⁶ Phillips, D. P.: *The influence of suggestion on suicide: substantive and theoretical implications of the Werther effect*. *Am Sociol Rev.* 1974, 3:340–354.
- ⁷ Niederkroenthaler, T., Voracek M., Herbert A., Till B., Strauss M., Etzersdorfer E., Eisenwort B., Sonneck G.: *Role of media reports in completed and prevented suicide: Werther v. Papageno effects*. *Br J Psychiatry*. 2010, 197 (3): 234–43.
- ⁸ Goethe, Johann Wolfgang: *Az ifjú Werther szenvedései*. Európa Kiadó, Budapest, 1995.
- ⁹ Blamberger, G.: *Heinrich von Kleist. Életrajz*. Kalligram, Pozsony, 2015.
- ¹⁰ Piper, A., Algee-Hewitt, M.: *The Werther Effect I: Goethe, Objecthood, and the Handling of Knowledge*. In: *Distant Readings: Topologies of German Culture in the Long Nineteenth Century*. Ed. Matt Erlin and Lynn Tatlock (Rochester: Camden House, 2014, 155–184.
- ¹¹ Frei, A., Schenker, T., Finzen, A., Dittmann, V., Kraeuchi, K., Hoffmann-Richter, U.: *Werther Effect and Assisted Suicide*. *Suicide and Life-Threatening Behavior* 2003, 33: 192–200.
- ¹² Jack, B.: *Goethe's Werther and its effects*. *The Lancet Psychiatry* 2014, 1: 18–19.
- ¹³ Jonas. K.: *Modelling and suicide: A test of the Werther Effect*. *Brit J Soc Psychol* 1992, 31: 295–306.
- ¹⁴ Kim, J.-H., Park E.-C., Nam J.-M., Park S., Cho J., Kim S.-J., Choi J.-W., Cho E.: *The Werther Effect of Two Celebrity Suicides: an Entertainer and a Politician*. *Plos One* 2013, 8: 1–8.

- 15 Greenberg, B., Strous, R. D.: *Werther's Syndrome: Copycat Self-Immolation in Israel with a Call for Responsible Media Response*. IMAJ 2012, 14: 467–469.
- 16 Faheya, R. A., Matsubayashib, T., Uedac, M.: *Tracking the Werther Effect on social media: Emotional responses to prominent suicide deaths on twitter and subsequent increases in suicide*. Soc Sci Med 2018, 219: 19–29.
- 17 Thorson, J., Öberg P-A.: *Was There a Suicide Epidemic After Goethe's Werther?* Arch Suicide Res 2003, 7: 69–72.
- 18 Niederkroenthaler, T., Herberth A., Sonneck, G.: *Der „Werther-Effekt“: Mythos oder Realität?* Neuropsychiatrie 2007, 21:284–290.
- 19 Hennig, J.: *Goethe and Lord Bristol, Bishop of Derry*. Ulster J Archeol 1947, X, 101–109.
- 20 London, Jack: *Martin Eden*. Kossuth, Budapest, 2016.
- 21 Cs. Szabó László: *Három költő. Antológia Byron, Shelley és Keats műveiből*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1990.
- 22 Lázár Imre: *Személyes közlés*, 1986.
- 23 Salinger, J. D.: *Rozsban a fogó*. Európa, Budapest, 2019.
- 24 Alexander, P.: *Salinger: A Biography*. Paperback, 2010.
- 25 Tolsztoj, L.: *Anna Karenina I–II*. Gabo, Budapest, 2017.
- 26 Popoff, A.: *Szofja Tolsztaja élete*. Európa, Budapest, 2012.
- 27 Meyers, Jeffrey: *Lev és Szofja Tolsztoj – A szeretet köteléke*. In: Jeffrey Meyers: *A szenvedélytől a széthullásig. Híres írók műhely- és há-lószoba-titkai*. Alexandra Kiadó, Pécs, 2006, 16–48.
- 28 Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Múzsák Közművelődési Kiadó–Petőfi Irodalom Múzeum, Budapest, 1986.
- 29 Manrique, Xavier: *Nagyvárosi történet* (Chronically Metropolitan), 2016.
- 30 Gerevich József: *Szentségtörés a Ligetben, avagy az első és utolsó asszony*. In: Gerevich J.: *Teremtő vágyak*. Művészek és múzsák. Noran Libro, 2016,
- 31 Gerevich József: *Pisztolylövés az éjszakában, avagy Marat halála*. In: Gerevich J.: *Múzsák és festők – Teremtő vágyak 2*, Noran Libro, 2017, 91–94.
- 32 Gerevich József: *A női arc elcsúfítása, avagy hogyan született meg a modern festészet?* In: Gerevich J.: *Teremtő vágyak*. Művészek és múzsák. Noran Libro, 2016, 95–100.
- 33 Gerevich J.: *Két szögesdrótbba tekert test, avagy a végtelenített sírás festői ábrázolása*. In: Gerevich J.: *Múzsák és festők – Teremtő vágyak 2*. Noran Libro, Budapest, 2017, 35–40.
- 34 Gerevich József: *Amikor Harlekin dühbe gurul, avagy Pierrot tévedése*. In: Gerevich J.: *Múzsák és festők – Teremtő vágyak 2*. Noran Libro, Budapest, 2017,
- 35 Maurois, André: *Proust*. Gondolat, Budapest, 1976.

- ³⁶ Millet, Catherine: *Mesés gyerekkor*, Magvető, Budapest, 2018.
- ³⁷ Millet, Catherine: *Catherine M. szexuális élete*, Magvető, Budapest, 2018.
- ³⁸ Ocsovai Dóra: *Kiút a traumákból – Catherine Millet „szexuális ön-életrajza”*. Előadás a Magyar Pszichiátriai Társaság XXIII. Jubileumi Vándorgyűlésén, 2020. január 22–25.
- ³⁹ Pop, Andrei: *Goya and the Paradox of Tolerance*. *Critical Inquiry*, Volume 44, Number 2, | Winter 2018, 242–274.
- ⁴⁰ Ruskin, John: *The Works*, 37. kötet. George Allen, London, 1909.
- ⁴¹ Ruskin, John: *The Stones of Venice*. https://www.goodreads.com/book/show/947258.The_Stones_of_Venice
- ⁴² Pirchan Emil: *Művészek műhelytitkai*. Dante Könyvkiadó, Budapest, 1945.
- ⁴³ Gerevich József: *Az ópium gyönyörű áldozata, avagy amikor az eljátszott szerep valósággá válik*. In: Gerevich J.: *Teremtő vágyak – Művészek és múzsák*. Noran libro Kiadó, Budapest, 2016, 40–45.
- ⁴⁴ Gerevich József: *Gyötrelmes utazás, avagy egy különös házasság titka*. In: Gerevich J.: *Teremtő vágyak – Művészek és múzsák*. Noran libro Kiadó, Budapest, 2016, 117–122.
- ⁴⁵ Gerevich József: *Gyermekkori álmok és szürrealista rémálmok, avagy egy babaarcú asszony férfifantáziái*. In: Gerevich J.: *Szerelmek, múzsák, szeretők – Múzsák és festők*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2018, 154–158.
- ⁴⁶ Nietzsche, Friedrich: *Bálványok alkonya. Nietzsche kontra Wagner*. Holnap Kiadó, Budapest, 2004.
- ⁴⁷ Sacks, Oliver: *Zenebolondok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.
- ⁴⁸ „A Steinway egy elefánt” – Interjú Schiff András zongoraművésszel. Magyar Narancs 2020. augusztus 27., 34. oldal.
- ⁴⁹ Menuhin, Yehudi, Davis, Curtis W.: *Az ember zenéje*. Zeneműkiadó, Budapest, 1982.
- ⁵⁰ Critchley, MacDonald: *Musicogenic epilepsy*. *Brain* 1937; 60: 13–27.
- ⁵¹ Bark, Julianna M.: *The Spectacular Self: Jean–Etienne Liotard’s Self–Portrait Laughing*. Article 5, *Inferno* Vol. XII, 2007–8, 1–6.
- ⁵² „... A világból a fényeket...” Ország Lili levelezése. Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2017.
- ⁵³ Földényi F. László: *A festészet éjszakai oldala*. Kalligram, 2004, 186.
- ⁵⁴ Harris, Alexandra: *Virginia Woolf*. General Press, Budapest, 2014.
- ⁵⁵ Kerouac, Jack: *Művésztelep*. Szukits, Szeged, 1995.
- ⁵⁶ Wihand, M. E., Rüsck, N., Becker, T.: *Jack Kerouac Revisited. „Madness” in On the Road Between Stigma and Glorification*. *J Nerv Ment Dis* 2016, 204: 728–735.
- ⁵⁷ Maynard, Joyce: *Othon a világban*. Európa, Budapest, 2003.
- ⁵⁸ Shields, David, Salerno, Shane: *Salinger*. Európa, Budapest, 2015.
- ⁵⁹ King, Ross: *Dühödt ámulat – Claude Monet és a Vízililiomok*. Park Kiadó, Budapest, 2017.

- ⁶⁰ Piguet, Philippe: *Claude Monet au temps de Giverny*. Centre Culturel du Marais, Paris, 1983.
- ⁶¹ Mundi, Jennifer: *Lost Art: John Baldessari*. Tate, <https://www.tate.org.uk/art/artists/john-baldessari-687/lost-art-john-baldessari>
- ⁶² Gerevich József: *Végzetes szerelmi háromszög, avagy szobrok fájdalmas párbeszéde*. In: Gerevich J.: *Teremtő vágyak – Művészek és múzsák*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2016.
- ⁶³ Gerevich József: *Gulácsy Lajos*. In: Gerevich J.: *Lány a szekrényben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- ⁶⁴ Broch, Hermann: *Vergilius halála*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004.
- ⁶⁵ Győrffy Miklós: *Kalauz a „Vergilius halála” olvasásához*. In: Győrffy M.: *Polgárok és művészek – Metszet a XX. századi német prózából*. Tankönyvkiadó, 1990, 171–205.
- ⁶⁶ Győrffy Miklós: *A monologizáló Kafka*. In: Győrffy M.: *Polgárok és művészek – Metszet a XX. századi német prózából*. Tankönyvkiadó, 1990, 7–30.
- ⁶⁷ Walter, Ingo F., Metzger, Rainer: *Van Gogh*. Taschen/Vince Kiadó, 2006.
- ⁶⁸ Nagera, Humberto: *A két üres szék*. Enigma 18–19, 1998, 38–48.
- ⁶⁹ Gerevich József: *Két üres szék, avagy egy tragikus barátság története*. Gerevich J.: *Teremtő vágyak – Művészek és múzsák*. Noran Libro, Budapest, 2016,
- ⁷⁰ „*Megölte férjét a Hogyan öljük meg a férjünket? szerzője*”. 168 óra, 2018. szeptember 18.
- ⁷¹ *How to Murder Your Husband* by Nancy Brophy – <http://archive.is/D1s2X#selection-171.0-171.42>
- ⁷² *Author of How to Murder Your Husband charged with murdering husband*. The Guardian, Sat 15 Sep 2018.
- ⁷³ Plath, Sylvia: *Naplók 1950–1962*. Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2004.
- ⁷⁴ Gerevich József: *A képzelet kockázata, avagy dühorgia, vérszomj és haragszónyeg – Kísérlet a Sylvia Plath-jelenség rekonstrukciójára és megértésére*. Psychiat Hung 2019, 34 (2):214–236.
- ⁷⁵ Berryman, John: *Henry sorsa*. Európa, Budapest, 1988.
- ⁷⁶ Gerevich József: *„Az öngyilkosságról és apámról tűnődöm szüntelen” – John Berryman költészete, élete és betegsége*. Előadás a Magyar Pszichiátriai Társaság XXIII. Jubileumi Vándorgyűlésén, 2020. január 22–25.